

Czy możliwe jest bycie świadkiem moralnym w post-pamięci Holokaustu? Przykład Międzynarodowej Szkoły Letniej - Nauczanie o Holokauście w Centrum Badań Holokaustu/Katedrze UNESCO ds. Edukacji o Holokauście na Uniwersytecie Jagiellońskim

I będzie w Warszawie, i w każdym innym mieście polskim, pozostawiony, utrwalony i konserwowany jakiś fragment ghetta w niezmienionej postaci, tak jak go zastaniemy, w całej zgrozie zgliszcz i zniszczenia [...] i świeże, żywe kwiaty będziemy co dzień wplatać między żelazne ogniwa, aby po wieczne czasy świeża i żywa pozostała pamięć przyszłych pokoleń o zmasakrowanym narodzie, i na znak, że zawsze żywy i świeży jest nasz ból po nim.

Julian Tuwim *My Żydzi polscy*

Marianne Hirsch opisuje termin postpamięci w następujący sposób: „odnosimy się do obiektu lub źródła [pamięci] nie poprzez przypomnienie wydarzeń, których doświadczyliśmy, ale poprzez zaangażowanie wyobraźni, kreację”.

Źródło: M. Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Cambridge: Harvard University Press 1997, s. 22.

Uwagi wstępne

Badania nad pamięcią zostały rozpoczęte w warunkach laboratoryjnych w XIX wieku przez Hermanna Ebbinghaus i były kontynuowane w środowisku naturalnym przez Jamesa Galtona. Durkheim posługiwał się pojęciem pamięci społecznej badając rytuały upamiętniania wśród społeczności pierwotnych, zabezpieczające spójność społeczną i wspólnotę moralności.

Pamięć społeczna obejmuje wyobrażenia o przeszłości konkretnej grupy oraz różnorodne formy materialnych upamiętnień.

Źródło: B. Szacka, *Pamięć społeczna*, [w:] Encyklopedia socjologii, t. 3, Warszawa: Oficyna Naukowa 2000, s. 52.

Dzięki przynależności do grup religijnych, narodowych czy klasowych ludzie są w ogóle w stanie uzyskać, a następnie przywoływać swoje wspomnienia. Maurice Halbwachs³⁵⁰ przeciwstawia się tezom swego byłego nauczyciela, Henry’ego Bergsona, który traktował pamięć przede wszystkim jako subiektywne doświadczenie, skupiając się na grupach społecznych tworzących „wspólnoty wspomnień” - termin, który skutecznie wyjaśnia zróżnicowane/sprzeczne wspomnienia zbiorowe, występujące w dużych „grupach”, takich jak narody i/lub grupy etniczne. Renesans studiów nad pamięcią datuje się na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX wieku.

Obecnie coraz większą uwagę zwraca się na konceptje pamięci transnarodowych czy ponadnarodowych, a refleksja kulturowa nad pamięcią wraz ze wspólnotowym upamiętnianiem jest wszechobecna w tematach badań, w dyskursie, sztuce i edukacji. Mówiąc o pamięci o Holokauście nie możemy pominąć wywodzącego się z medycyny i psychologii terminu „trauma”, który etymologicznie oznacza uraz lub ranę. W języku greckim *traumas* oznacza „rany pozostawiające bliznę”. Pionierskie prace w dziedzinie pamięci traumatycznej zainicjował Pierre Marie Félix Janet (1859-1947), francuski filozof i psycholog wykładający na Sorbonie, w Collège de France i na Harvard Medical School, wyprzedzając Zygmunta Freuda w łączeniu wydarzeń z przeszłości z teraźniejszością i używaniu terminu „podświadomość”. Psychoanaliza Freuda oraz inspirowane Freudem refleksje Waltera Benjamina i Theodora Adorno z lat 1920 i 1930 rzucają więcej światła na zrozumienie traumy. Istnieje przypuszczenie, że traumę można wyleczyć poprzez psychoterapię.

Powstaje jednak pytanie, czy można w ogóle wyleczyć z traumy Holokaustu? Henry Krystal, sam będąc ocalałym, w swojej krytyce psychoanalitycznej bezużyteczności terminu „trauma”, podkreślał, że rdzeniem traumy jest bezradność w obliczu zagłady³⁵¹. Twierdzimy jednak, że w praktyce niektóre inicjatywy edukacyjne na temat pamięci o Holokauście, choć nie zawsze świadomie, angażują uczestników w sposób umożliwiający nauczycielom pokonywanie przytłaczającego poczucia bezradności w obliczu masowego okrucieństwa. Wrócimy do tego pojęcia później, po przedstawieniu przypadku prawie dziesięcioletniego doświadczenia realizacji programu Międzynarodowej Szkoły Letniej - Nauczanie o Holokauście, który może służyć jako przykład „pozytywnego” spotkania z traumą przeszłości i pamięcią o Holokauście.

³⁵⁰ M. Halbwachs, *Spoleczne ramy pamięci*, Warszawa: PWN 1969.

³⁵¹ Za: H. Greenspan, S. R. Horowitz, É. Kovács, B. Lang, D. Laub, K. Waltzer, A. Wiewiorka, *Engaging Survivors: Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts*, „Dapim: Studies on the Holocaust”, vol. 28, Issue 3/2014, s. 215.

Annette Wieviorka nazywa nasze czasy „wiekiem świadków”³⁵², odnosząc się do traumy Holokaustu, jego pamięci i świadectw ocalałych.

Określenie świadek moralny zawiera „pozytywny” komponent, sugerujący, iż trauma Holokaustu może być „przepracowana”, choć nie zawsze przez samego świadka, a przez następne pokolenia, tworząc zjawisko, nazywane przez Marianne Hirsh zjawiskiem post-pamięci.

Termin „świadek” wkrótce stanie się terminem przeszłości, w związku z czym, naszym zdaniem, termin „świadek moralny”³⁵³ posiada potencjał dostarczania świadectw przeszłości szerszej publiczności edukatorów niosących dalej przekaz wzbogacony implikacjami etycznymi. Termin ten, odnoszący się do moralnego obowiązku wybranego przez pewne jednostki, może być przydatny w wyjaśnianiu zjawiska niepamięci Holokaustu, obecnego w tak wielu rejonach współczesnej Polski, gdzie brak jest pamiątkowych tablic w miastach i wsiach, w których Żydzi stanowili większość mieszkańców lub znaczącą mniejszość. Zjawisku bogactwa pamięci w niektórych miastach i miasteczkach towarzyszy nie-pamięć Holokaustu. Wcześniejsza koncepcja Freuda na temat wypierania pamięci zainspirowała badania psychologiczne i psychoanalityczne związane z pojęciem pamięci, a jego terminologia „rozpracowywania” (wypieranych, traumatycznych wspomnień) została zaadaptowana przez Paula Ricoeura³⁵⁴ i Dominique LaCapra. Analiza danych z badań empirycznych³⁵⁵ stymuluje wiele pytań dla dalszych badań, a jednym z nich jest pytanie, czy inicjatywy edukacyjne związane z pamięcią o Holokauście mogą stworzyć sieć „świadków moralnych” „przepracowujących”, zamiast zaprzeczać i zniekształcać, mroczną historię Polski czasów II wojny światowej?

Centrum Badań Holokaustu UJ/Katedra UNESCO ds. Edukacji o Holokauście w Instytucie Europeistyki UJ

Międzynarodowa Szkoła Letnia – Nauczanie o Holokauście, coroczny program, prowadzony przez Centrum Badań Holokaustu, a wcześniej, od 2006 roku przez Pracownię Badań Holokaustu w Katedrze Europeistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, obecnie wspólnie z Katedrą ds. Edukacji o Holokauście w Instytucie Europeistyki UJ,

³⁵² A. Wieviorka, *The Era of the Witness*, Ithaca: Cornell University Press 2006.

³⁵³ Sara Horowitz zauważa, iż termin „świadek moralny” nie posiada precyzyjnej definicji i ma różnorodne konotacje w zależności od kontekstu. Zob. H. Greenspan, S. R. Horowitz, É. Kovács, B. Lang, D. Laub, K. Waltzer & A. Wieviorka, *op. cit.*, s. 204. Por. D. LaCapra, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, NY: Cornell University Press 1994; D. LaCapra, *History and Memory after Auschwitz*, Ithaca and London: Cornell University Press 1998; D. LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore, London: John Hopkins University Press 2001.

³⁵⁴ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, Kraków: Universitas 2006.

³⁵⁵ J. Ambrosewicz-Jacobs, *Młodość wobec Żydów i Holokaustu. Z komentarzami prof. dra hab. Antoniego Sulka, dr hab. Michała Bilewicza i Roberta Szuchty*, „Nigdy Więcej”, nr 21/2014, s. 36-39.

może służyć jako przykład post-pamięciowego spotkania z pamięcią i traumą Holocaustu z końcowymi pozytywnymi rezultatami. Pomysłodawczynią Szkoły Letniej była Tess Wise, założycielka i Przewodnicząca Zarządu the Holocaust Memorial Resource and Education Center of Central Florida. Urodzona w Polsce, w Szydłowcu, prawnuczka naczelnego rabina Warszawy (w latach dwudziestych XIX wieku) i pierwszego parlamentarzysty żydowskiego pochodzenia po odzyskaniu wolności w 1918 roku, jest ocalałą z Holocaustu i zarazem ekspertem w dziedzinie edukacji. Zapoczątkowała instytucje edukacyjne w USA, później zaś Szkołę Letnią w Krakowie. Będąc bezpośrednim świadkiem historii Holocaustu, niosła pamięć Zagłady i współtworzyła program dla pokolenia post-pamięci. Jej liczne inicjatywy są same w sobie przykładem niespożytej energii i woli transformowania indywidualnej i zbiorowej traumy w działalność społeczną mającą na celu wzmocnienie pozycji nauczycieli, początkowo amerykańskich, a z czasem również polskich.

W 2006 roku Holocaust Memorial Resource and Education Center of Central Florida i Instytut Europeistyki UJ wraz z trzema innymi instytucjami partnerskimi: Instytutem Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu Yad Vashem w Jerozolimie, Międzynarodowym Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokaucie w Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau i Muzeum Żydowskim Galicja w Krakowie rozpoczęły nowy projekt edukacyjny. Od 2006 roku miało miejsce dziesięć edycji Szkoły Letniej. Centrum Badań Holocaustu (CBH) od założenia w 2008 roku na Uniwersytecie Jagiellońskim jako niezależna jednostka Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ było organizatorem wszystkich edycji Szkoły Letniej³⁵⁶. Od 2009 roku strategicznym partnerem CBH UJ zostało Illinois Holocaust Museum and Education Center in Skokie, USA. Program Szkoły Letniej został wdrożony we współpracy z innymi polskimi partnerami, których doświadczenie w nauczaniu o Holokaucie gwarantuje wysoki poziom tej oferty edukacyjnej: z Międzynarodowym Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokaucie w Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau, Muzeum Żydowskim Galicja w Krakowie, Międzynarodowym Centrum Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu, Centrum Żydowskim w Oświęcimiu, a od 2014 roku z Muzeum Historycznym Miasta Krakowa i Katedrą UNESCO ds. Edukacji o Holokaucie w Instytucie Europeistyki UJ. Współpraca z Yad Vashem jest kontynuowana od pierwszej edycji Szkoły Letniej w 2006 roku³⁵⁷.

³⁵⁶ Na przestrzeni ośmiu lat do projektu przystąpiło kilka uznanych instytucji amerykańskich, by wymienić: The Center for Holocaust and Genocide Studies, University of Minnesota (2007), Museum of Jewish Heritage: Living Memorial to the Holocaust in New York (2008), State of California Center for Excellence on the Study of the Holocaust, Genocide, Human Rights and Tolerance, California State University, Chico (2008).

³⁵⁷ Głównym sponsorem Szkoły Letniej jest Claims Conference, The Conference on Jewish Material Claims Against Germany. Projekt był również wspierany przez amerykańskie fundacje i fundusze, m.in. przez: Michael H. Traison Fund for Poland, The Elisabeth Morse Genius Charitable Trust, Taube Foundation for Jewish Life & Culture, Segal Family Foundation. Prywatni darczyńcy, z których część chce pozostać anonimowa, również hojnie wspierali Szkołę Letnią.

Misją Międzynarodowej Szkoły Letniej - Nauczanie o Holokauście, określoną w 2006 roku, jest ciągłe wdrażanie wiedzy na temat Holokaustu w polskich szkołach celem stworzenia otwartego, pluralistycznego i integracyjnego społeczeństwa, w którym uprzedzenia, dyskryminacja i antysemityzm są potępiane i odrzucane. Ważnym celem programu jest dostarczanie polskim nauczycielom wyników aktualnych badań na temat Holokaustu i jego wpływu na teraźniejszość i przyszłość. Historyczne, społeczne, religijne i moralne konteksty Holokaustu, z którymi uczestnicy zapoznają się w ciągu tygodnia szkolenia, mogą pomóc im w pracy z uczniami. Bardzo ważne jest, aby stworzyć wspólną płaszczyznę dzielenia się pomysłami i doświadczeniami nauczycieli między sobą, z członkami pozarządowych organizacji, wykładowcami akademickimi i naukowcami po to, aby uczyć się od siebie, a tym samym budować sieć kompetentnych edukatorów Holokaustu.

Program odzwierciedla nową historiografię dotyczącą indywidualnej kolaboracji rdzennych Polaków i współpracę z okupantem w czasach Holokaustu w wielu miejscowościach, a także badania empiryczne między innymi w Niemczech, które mogą służyć jako model do diagnozowania postaw. Badanie zlecone przez Bundestag w 2012 roku ujawniło „zaprzeczanie winy” wobec Holokaustu, a badanie Bielefeld University w 2008 wskazało na odczuwanie „zmęczenia Holokaustem” przez 77% Niemców³⁵⁸. Wymieniony powyżej fenomen jest rezultatem „wyolbrzymionych oczekiwań moralnych” wobec niemieckich uczniów, na skutek których oprócz zaprzeczania i zmęczenia Holokaustem pojawia się także wtórny antysemityzm³⁵⁹.

Podczas seminarium uczestnicy mają wiele możliwości poszerzania wiedzy, poddają refleksji, a czasem weryfikują swoje opinie. Wykładowcy i eksperci zaproszeni do pracy z uczestnikami uświadamiają im, że nauczanie o Holokauście to nie tylko mówienie o terminach, cyfrach i suchych faktach, ale przede wszystkim uwrażliwienie uczniów na niebezpieczeństwa nietolerancji, uprzedzeń i ksenofobii. Dlatego tak ważne jest dostarczenie uczestnikom praktycznych umiejętności, jak odnosić się do Holokaustu z uwzględnieniem kontekstu praw człowieka i podstawowych wartości ludzkich. Takie podejście wydaje się bardzo ważne w dzisiejszych czasach, gdy idee rasistowskie i nacjonalistyczne są coraz bardziej popularne wśród młodego pokolenia. Odpowiedzialne i przemyślane podejście, a także starannie dobrane metody i strategie są wymagane od nauczyciela, inaczej lekcje o Holokauście mogłyby spowodować wzmocnienie uprzedzeń i negatywnych stereotypów. Eksperti Szkoły Letniej - uznani akademicy, edukatorzy, muzealnicy i eksperci z USA, Izraela i Polski - dzielą się swoją wiedzą i doświadczeniem z nauczycielami. Wskazują uczestnikom, jakie źródła, materiały i narzędzia dydaktyczne wykorzystywać oraz jakich metod i strategii używać.

Grupą docelową Szkoły Letniej są polscy nauczyciele i nauczycielki, trenerzy

³⁵⁸ D. Fleshler, *Does Education Fuel Anti-Semitism?*, „Forward” February 17, 2012 <http://forward.com/opinion/world/151531/does-education-fuel-anti-semitism/> (dostęp: 3.05.2015).

³⁵⁹ J. Ambrosewicz-Jacobs, *Antisemitismus und Einstellungen zum Holocaust. Empirische Untersuchungen in Polen*, [w:] *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 23, Zentrum für Antisemitismusforschung, Berlin: Metropol Verlag, 2014, s. 168-180.

nauczycieli, pedagodzy, młodzi liderzy pracujący dla organizacji pozarządowych i doktoranci prowadzący badania dotyczące Holokaustu³⁶⁰. W roku 2014 dzięki nowemu partnerowi projektu, Ukraińskiemu Centrum Studiów nad Holokaustem w Kijowie, w Szkole mogło wziąć udział dwóch nauczycieli szkolnych i jeden młody lider z Ukrainy. Wykładowca z Azerbejdżanu, a także dwóch uczestników z Rosji uczestniczyło również w Szkole Letniej w 2014 roku³⁶¹.

Poza udziałem w prezentacjach, wykładach, warsztatach praktycznych, sesjach filmowych, uczestnicy udają się na wizyty studyjne do miejsc pamięci i miejsc historycznych. Centralnym punktem programu jest wizyta studyjna w Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. Każdego roku pojawiają się uczestnicy, dla których jest to pierwsza wizyta w Auschwitz-Birkenau, głównie dlatego, że pochodzą z odległych zakątków Polski. Dla wszystkich jest to rzadka okazja, aby wziąć udział w zorganizowanym zwiedzaniu, dostosowanym do tej konkretnej grupy odwiedzających³⁶². Wycieczki terenowe i lekcje historii w miejscach pamięci są często trudne do zorganizowania ze względu na brak czasu i ograniczenia finansowe, czasami także przez lęk i niepewność nauczycieli co do przygotowania uczniów do takiej wizyty. Warsztaty z konkretnymi wytycznymi, pokazującymi, w jaki sposób nauczyciele powinni pracować z uczniami przed odwiedzeniem miejsca pamięci, są prowadzone przez jednego z ekspertów Szkoły Letniej, aktywnego nauczyciela, trenera nauczycieli i eksperta w dziedzinie nauczania o Holokauście. Struktura i treść wizyty w Auschwitz-Birkenau, poprzedzona warsztatem przygotowawczym, może zachęcić nauczycieli do nauczania poza salą szkolną. „Zdałem sobie sprawę, że muszę przenieść się z miejsca zamieszkania i uczyć o Holokauście w miejscach egzekucji. To jest zupełnie inny wymiar i świadomość”³⁶³ - stwierdził jeden z uczestników.

Najbardziej poruszającym momentem każdej edycji Szkoły Letniej jest spotkanie z ocalałym z Holokaustu. Historia mówiona i świadectwo pojedynczego człowieka uważane są przez nauczycieli za niezwykle silne środki nauczania i uwrażli-

³⁶⁰ Wśród uczestników szkolenia jest zazwyczaj więcej kobiet niż mężczyzn (proporcje to 80% kobiet i 20% mężczyzn). Średnia wieku uczestnika wynosi 35-45 lat. Większość wszystkich uczestników stanowią nauczyciele historii, wiedzy o społeczeństwie i literatury, najczęściej z małych miast i wsi z całej Polski.

³⁶¹ Rekrutacja do Szkoły Letniej odbywała się według określonych kryteriów. Kandydaci musieli wykazać swoje zaangażowanie w projekty i inne działania mające na celu upamiętnianie ofiar Holokaustu i utrwalanie dziedzictwa żydowskiego w kontekście lokalnym. Priorytet posiadają nauczyciele, którzy jeszcze nie uczestniczyli w kursach, szkoleniach i podyplomowych studiach z Holokaustu, a którzy mieszkają i pracują w małych miastach, a tym samym nie mają ułatwionego dostępu do warsztatów i szkoleń oferowanych przeważnie w dużych miastach Polski. Ostateczna grupa uczestników powinna być tak zróżnicowana, jak to możliwe pod względem regionu Polski, w którym umiejscowiona jest szkoła. Istnieje także ograniczenie: z jednej szkoły dopuszczany jest tylko jeden nauczyciel. Z roku na rok dwa lub trzy razy więcej kandydatów zgłasza się do Szkoły Letniej, w porównaniu z limitem dostępnych miejsc.

³⁶² Przewodnicy, którzy są doświadczonymi muzealnikami i ekspertami w tworzeniu wystaw, dostarczają nie tylko historycznych faktów i danych, ale są także otwarci na dla konkretne, czasem, trudne pytania.

³⁶³ Cytat z ewaluacji Szkoły Letniej 2010.

wiania uczniów na temat wszelkiego rodzaju zła. Spotkania z ocalałymi zawsze są bardzo emocjonalnymi i wzruszającymi momentami: różne historie, różne doświadczenia, różne osobowości przemawiających, różne strategie stosowane przez tych szczególnych gości Szkoły Letniej znacznie wzbogacają ofertę edukacyjną seminarium³⁶⁴.

Usłyszane i dostrzeżone indywidualne świadectwa są cenione przez edukatorów, którzy mogą dzięki nim być bliżej doświadczenia traumy ocalałych. Szczególnie duży wpływ na edukatorów mieli ocalali, z których emanował pokój i przebaczenie, którzy nie tkwili w traumie, a wydawali się przezwyciężyć swe okropne doświadczenie, jak w przypadku Henryka Mandelbauma, członka Sonderkommando w Birkenau, bezpośredniego świadka ludobójstwa ponad 400 000 węgierskich Żydów, który uciekł z *marszu śmierci*.

Informacja zwrotna od uczestników Szkoły Letniej

Na przestrzeni ośmiu lat oferta edukacyjna Szkoły Letniej była systematycznie oceniana³⁶⁵. W trakcie i po zakończeniu każdej edycji seminarium wykorzystywane są różne metody ewaluacji: na koniec każdego dnia seminarium uczestnicy oceniają w ankietach treść programu i działania wykładowców; ogólna ocena Szkoły prowadzona jest ostatniego dnia programu; po każdym wykładzie odbywa się sesja pytań do wykładowcy; w trakcie warsztatów nauczyciele są zachęceni do swobodnej wypowiedzi i dzielenia się opiniami z ekspertami i innymi uczestnikami Szkół.

Pierwszego dnia seminarium uczestnicy są zachęceni do dyskusji i określenia tych zagadnień, tematów, problemów i trudności związanych z ich pracą, które, ich zdaniem, powinny zostać uwzględnione w warsztatach i wykładach. Nauczyciele oczekują odpowiedzi na następujące pytania: jak uzyskać większe zainteresowanie i zaangażowanie uczniów; jakim językiem rozmawiać z młodzieżą o Holokauście i stosunkach polsko-żydowskich; gdzie szukać najlepszych źródeł i najbardziej przydatnych materiałów dydaktycznych, scenariuszy lekcji, informacyjnych stron w sieci, możliwych do pobrania lub łatwo dostępnych materiałów wizualnych (filmy lub fragmenty filmów, zeznania świadków i ocalałych z Zagłady); jak sprawdzać źródła historyczne; jak pisać projekty edukacyjne, w których aspekty Holokaustu wymagają pogłębionej analizy i szczególnej uwagi; jak w praktyce realizować interdyscyplinarne podejście do nauczania o Holokauście? Niektórzy nauczyciele wskazują nawet konkretne tematy, które powinny być prezentowane na wykładach i warsztatach. *Zazwyczaj jest tak wiele*

³⁶⁴ Gośćmi honorowymi Szkół Letnich byli: profesor socjologii Nechama Tec; poetka Miriam Akavia; członek Sonderkommando w Birkenau Henryk Mandelbaum; uciekinier z Sobiboru Tomasz (Toivi) Blatt; były więzień pięciu obozów Bernard Offen; profesor historii Shimon Redlich; autor książki *I still see her haunting eyes* Aron Elster; członkowie Stowarzyszenia Dzieci Holokaustu w Polsce Zofia Radziszewska i Emanuel Elbinger.

³⁶⁵ W trakcie i po zakończeniu każdej edycji seminarium wykorzystywane są różne metody ewaluacji: na koniec każdego dnia seminarium uczestnicy oceniają w ankietach treść programu i działania wykładowców; ogólna ocena Szkoły prowadzona jest do ostatniego dnia kursu; po każdym wykładzie odbywa się sesja pytań do wykładowcy; w trakcie warsztatów nauczyciele są zachęceni do swobodnej wypowiedzi i dzielenia się opiniami z ekspertami i innymi uczestnikami.

zgłaszanych problemów i sugestii, iż jest niemożliwym wzięcie wszystkich z nich pod uwagę przy konstruowaniu programu Szkoły Letniej. Oczywiście niektóre propozycje nauczycieli zostały wzięte pod uwagę w trakcie prac nad rozwojem programu Szkoły. Problemy, jakie wymieniają, mogą być natury organizacyjnej, na przykład: jak rozpocząć współpracę z izraelską szkołą i zainicjować program wymiany młodzieży, lub bardzo szerokie i skomplikowane, na przykład: jak zmienić negatywne nastawienie lokalnej społeczności wobec nauczania o Holokauście i jak zwalczać „antysemickie legendy” wciąż obecne w pamięci zbiorowej. W świetle obecnego wzrostu postaw antysemickich i neo-nazistowskich w niektórych krajach Europy Środkowo – Wschodniej i pojawienia się neo-faszystowskich partii politycznych, jak Jobbik na Węgrzech, kwestia ta jest szczególnie aktualna. W Polsce wschodniej, gdzie przed II wojną światową istniało szerokie poparcie dla ruchu narodowo-demokratycznego (Endecji), wciąż dominuje negatywny stereotyp na temat Żydów, jak ujawnił Mikołaj Winiewski i zespół Centrum Badań nad Uprzedzeniami Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Istnieje szereg motywacji, dla których nauczyciele decydują się na zgłoszenie do Szkoły Letniej. Wielu uczestników twierdzi, że czują potrzebę, aby uzyskać głębszy wgląd w temat, którego uczą, a Uniwersytet Jagielloński ma reputację właściwej przestrzeni do dyskusji nad trudnymi tematami w bezstronny i wieloaspektowy sposób. Nauczyciele deklarują, że potrzebują wsparcia i wskazówek w swojej pracy. Dobrze wiedzą, jak ważne jest przekazywanie młodym pokoleniom wiedzy o Holokauście i mają świadomość, dlaczego powinni uczyć o Holokauście, nie wiedzą natomiast, jak czynić to w efektywny i ciekawy sposób. Dotarcie do świadomości młodych ludzi jest prawdziwym wyzwaniem³⁶⁶.

Większość uczestników Szkoły Letniej ukończyło studia lub kolegia nauczycielskie dziesięć lub więcej lat temu, i od tego czasu nie miało zbyt wielu możliwości uczestniczenia w uniwersyteckich kursach czy szkoleniach. Są szczęśliwi, mogąc ponownie zmienić swą rolę społeczną na chwilę i stać się studentami: „Jestem bardzo szczęśliwy, że takie inicjatywy na rzecz rozwoju nauczycieli są podejmowane na poziomie uniwersyteckim. To wspaniały czas: Nauczyciel w roli ucznia” – pisze jeden z nauczycieli w ankiecie ewaluacyjnej³⁶⁷. Uczestnicy doceniają okazję spotkania uznanych profesorów uniwersyteckich, ekspertów i naukowców, których nazwiska znają z publikacji lub z publicznych dyskusji, nie tylko chwalą profesjonalizm wykładowców, ich głęboką znajomość tematu i prawdziwe zaangażowanie, ale także ich otwartość na dyskusję. Równie „ważne jest to, aby eksperci skracali dystans między sobą i słuchaczami, tworząc w ten sposób bezpieczne otoczenie dla wzajemnego nauczania i budując przyjazną atmosferę. Ważne jest dla mnie, aby mieć szansę spotkać osobiście ludzi,

³⁶⁶ Program Szkoły Letniej jest skonstruowany starannie, pod kątem potrzeb nauczycieli. Jest wieloaspektowy, składa się z kilku elementów, które w połączeniu posiadają potencjał, aby sprostać oczekiwaniom uczestników. Od 2006 roku jest systematycznie doskonalony i rozwijany w odpowiedzi na sugestie ekspertów i uczestników. Seminarium zostało wydłużone z 5 do 7 dni, jego porządek został poszerzony o nowe warsztaty praktyczne, nowe tematy, wizyty w miejscach pamięci i miejscach historycznych, muzeach, dodano także więcej materiałów wizualnych.

³⁶⁷ Cytat z ewaluacji Szkoły Letniej 2014.

których znam jedynie z literatury. Ich zaangażowanie, dynamika, ostrożność, profesjonalizm, oddanie sprawie i >>Boża iskra<< wykładowców (...) dają mi siłę w moim wysiłku, dotycząc mnie wewnętrznie i pozwalają poczuć wdzięczność, że dzielą się swoją wiedzą i z taką uwagą słuchają swoich rozmówców” - komentuje inny nauczyciel³⁶⁸.

Uczestnicy oczekują rozwoju swych zdolności i umiejętności nauczania w trakcie licznych aktywnych warsztatów oferowanych w programie Szkoły Letniej³⁶⁹. W odpowiedzi na to konkretne zapotrzebowanie, liczba warsztatów praktycznych jest systematycznie zwiększana. Z uwagi na dużą liczbę nauczycieli historii i języka polskiego, w programie uwzględniono kilka warsztatów prezentujących strategie i materiały przydatne w nauczaniu o Holokauście na lekcjach historii i literatury. Nauczyciele są głównie zainteresowani interaktywnymi formami warsztatów, podczas których mają możliwość wypróbowania nowych źródeł i narzędzi nauczania. Warsztaty prezentujące materiały wizualne, takie jak fotografie, komiks, zeznania świadków, filmy dokumentalne i fabularne są mile widziane. Zastosowanie materiałów wizualnych jest uważane przez wielu nauczycieli za jeden z najbardziej efektywnych sposobów wzbudzenia zainteresowania wśród uczniów. Uczestnicy wszystkich poprzednich Szkół wskazywali ten element programu seminarium jako szczególnie przydatny nauczycielowi w pracy z klasą. Dzięki wiedzy akademickiej dostarczonej przez wykładowców, przydatności metod, strategii i materiałów prezentowanych podczas warsztatów, nauczyciele czerpią inspirację dla swej pracy: „W moim rozumieniu Szkoła Letnia ma nie tyle uczyć, co zainspirować do dalszych badań. To także uświadamia, jak różnorodny jest to temat”³⁷⁰.

W roku 2012 ankieta została przeprowadzona wśród uczestników siedmiu Szkół (2006-2012)³⁷¹. Jej celem było poznanie, które metody i strategie, konkretne narzędzia dydaktyczne, źródła, tematy i zagadnienia objęte programem Szkoły Letniej, są najciekawsze dla uczniów i szczególnie przydatne dla nauczycieli w ich codziennej pracy. Wyniki sondażu są interesujące z uwagi na opinie nauczycieli oraz sugestie, jak oferta edukacyjna Szkoły Letniej powinna być doskonalona i rozwijana oraz pytanie, czy program powinien być kontynuowany na poziomie zaawansowanym. Ogólne wyniki tej ankiety pokrywają się w wielu aspektach z opiniami i refleksjami dostarczonymi przez uczestników wszystkich dziesięciu edycji Szkoły Letniej (2006-2015).

W swych ocenach zdecydowana większość uczestników podziela opinię, że najbardziej efektywne i użyteczne metody oraz strategie nauczania przedstawiane podczas Szkoły Letniej to: zwiedzanie miejsc pamięci, muzeów, lokalnych miejsc o znaczeniu historycznym, spotkania ze świadkami i ocalałymi z Holokaustu, stosowanie różnorodnych materiałów wizualnych, wyjaśnianie kontekstu historycznego poprzez indywidualne narracje³⁷².

³⁶⁸ Cytat z ewaluacji Szkoły Letniej 2012.

³⁶⁹ W odpowiedzi na oczekiwania, liczba warsztatów jest stale zwiększana.

³⁷⁰ Cytat z ewaluacji Szkoły Letniej 2013.

³⁷¹ Ewaluacja Szkół Letnich 2006-2012 przeprowadzona przez Elisabeth Buettner i Katarzynę Kopff-Muszyńską. Archiwum CBH.

³⁷² Fakt, że tak wielu nauczycieli podkreśla te metody i strategie, jako szczególnie adekwatne

Wielu uczestników wszystkich poprzednich edycji Szkoły Letniej wyrażało chęć wzięcia udziału w bardziej zaawansowanym programie nauczania o Holokauście i sugerowało organizatorom zorganizowanie zaawansowanego szkolenia dla zainteresowanych absolwentów. Centrum Badań Holokaustu UJ wraz z Illinois Holocaust Museum and Education Center in Skokie stworzyło program takiego szkolenia dla tych absolwentów, których działania i inicjatywy w dziedzinie nauczania o Holokauście i utrwalania dziedzictwa lokalnego żydowskiego przyniosły widoczne i pozytywne wyniki. Istnieją trzy obszary zainteresowania, które wydają się szczególnie istotne dla nauczycieli i liderów lokalnych, którzy mogą zostać zaproszeni do udziału w zaawansowanym szkoleniu: po pierwsze, obecny antysemityzm, w tym cyber-nienawiść i wykorzystanie IT w nauczaniu o Holokauście; po drugie: nauczanie o Holokauście w lokalnym i międzynarodowych kontekście (muzea, wystawy, miejsca pamięci) i po trzecie, metodologia nauczania o Holokauście ze szczególnym naciskiem na wykorzystanie materiałów wizualnych.

Ewaluacja zewnętrzna

W 2010 roku ocena działań Szkoły była przeprowadzana przez zewnętrznego ewaluatora, dr Magdalenę Gross³⁷³. Gross oparła swe badania na obserwacji uczestniczącej, wywiadach z nauczycielami, otwartych pytaniach ankiety oraz na nieformalnych rozmowach i interakcjach z uczestnikami. Wskazuje ona na trzy obszary, w których możliwe byłoby poprawienie oferty Szkoły Letniej: *Rozwiązywanie konfliktów i wsparcie*, *Braki i nieprawidłowości* oraz *Indywidualne biografie*. Badanie wykazało, że nauczyciele potrzebują więcej wsparcia i porad dotyczących reagowania na antysemickie uwagi lub żarty w klasie, interakcję z innymi nauczycielami, negatywne nastawienie dyrektorów lub rodziców wobec nauczania o stosunkach polsko-żydowskich w kontekście Holocaustu. Gross cytuje słowa nauczyciela z jednego warsztatu: „Raz, po dwugodzinnej lekcji poświęconej indywidualnym narracjom, kończyliśmy zajęcia. Panowała refleksyjna cisza. Wtedy powoli i przeciągle, jeden z chłopców warknął: >>Jude!<< Nie miałem pomysłu, co zrobić, prawie umarłem. Czy możesz mi pomóc?”³⁷⁴. Zdaniem Gross, w porządku zajęć Szkoły Letniej powinny znaleźć się warsztaty rozwiązywania konfliktów, miejsce dzielenia się obawami i wymiany refleksji.

Kolejnym obszarem udoskonalania programu zajęć jest obszar, zwany przez Gross: *Braki i nieprawidłowości*, wynikający z braku wiedzy ogólnej na temat Żydów. Jak powiedział jeden z nauczycieli: „Główne pytania, przed którymi stają moi uczni-

i interesujące, nie musi oznaczać, że korzystają z nich podczas lekcji, ze względu na wspomniane powyżej problemy organizacyjne, finansowe lub ograniczenia czasowe. W związku z tym, można podawać w wątpliwość, czy nauczyciele naprawdę korzystają z tych metod lub być może, teoretycznie wiedzą, że są one odpowiednie i skuteczne, a jednocześnie nie mogą ich używać w codziennej praktyce.

³⁷³ Rekomendacje dla Szkoły Letniej 2011, Magdalena Gross, Archiwum CBH.

³⁷⁴ za Magdaleną Gross

wie, to >>kim jesteśmy?<<, >>skąd pochodzimy?<<”; inny dodaje: „Dopiero gdy zaprosiłem prawdziwego Żyda do klasy, wiesz Żyda bez loków, moi studenci zrozumieli, że Żyd może być także, powiedzmy kierowcą taksówki. Nie wiedzą, kim są Żydzi, jak wyglądają i co robili”. Większość polskich studentów nie ma wielu okazji do spotkania „prawdziwego Żyda”, w związku z tym ich wizerunek Żyda jest kształtowany przez stereotypy, jakie mogą znaleźć się w polskiej literaturze i filmach, na przykład w filmie *Skrzypek na dachu*.

Program Szkoły Letniej obejmuje wykłady i warsztaty informujące, jak uczyć w kontekście historycznym, ale to, czego, zdaniem Gross, brakuje, to strategię, co zrobić z uczuciem pustki spowodowanym przez nieobecność żydowskich mieszkańców w lokalnych społecznościach, pustki, której niektórzy nauczyciele i uczniowie mogą stać się świadomi. „Temu brakowi wiedzy w połączeniu z wyraźnym >>odczuciem<<, że >>gdzieś tam<< w ich mieście lub w ich przeszłości byli Żydzi towarzyszy brak możliwości umiejscowienia Żydów w historii ich miast lub historii Polski – to rodzaj nieobecności stykającej się z oddaleniem, który staje się czymś dziwnym z powodu braku wiedzy”³⁷⁵. W tym aspekcie nauczanie o polsko-żydowskiej historii, wzajemnych relacjach, wreszcie o Holokauście, musi obejmować: aktywne obcowanie z Żydami, kulturą żydowską i „żydowskością”, jak również odkrywanie lokalnej historii, jej ludzi i miejsc. Badanie pokazuje, że dla wielu nauczycieli osobiste biografie i indywidualne doświadczenia są najważniejszą i podstawową przyczyną, dla której uczą siebie i innych o Holokauście. Dlatego Gross sugeruje, aby program Szkoły Letniej poszerzyć o warsztaty psychologiczne pomagające uświadamiać osobiste motywacje nauczycieli.

Nauczyciele mogą, naszym zdaniem, przynależeć do *milieux de memoire* i/lub *lieux de memoire*, podkreślanych przez Pierre Nora jako sięgające począwszy od „symboli, zabytków, do podręczników nauczania, instytucji, imprez upamiętniających, wystaw, ważnych dat i osobistości”³⁷⁶. Edukatorów biorących udział w opisywanej wyżej Szkole Letniej przywołuje „intencja pamiętania”, która jest formą zrekonstruowanej post-pamięci. Ich intencje są często niezwerbalizowane, z różnych przyczyn: zbyt duża grupa, by ujawnić osobiste motywacje, brak świadomości własnych powodów często długiego i intensywnego zainteresowania Holokaustem, poczucie odpowiedzialności za pamięć bez znajomości jego przyczyn. Pierre Nora³⁷⁷ i Pierre Vidal-Naquet³⁷⁸ odzielają subiektywną pamięć od obiektywnej historii leżącej u jej podstaw.

Pamięć, w przeciwieństwie do historiografii, jest dialektem poszczególnych miejsc: regionalnych, lokalnych, rodzinnych. Może istnieć między nimi napięcie lub nawet sprzeczność.

³⁷⁵ za Magdaleną Gross

³⁷⁶ P. Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, „Representations”, 26/1989, s. 7-24.

³⁷⁷ *Ibidem*, s. 9.

³⁷⁸ P. Vidal-Naquet, *Assassins of Memory: Essays on the Denial of the Holocaust*, NY: Columbia University Press 1992, s. 23.

To rozróżnienie jest jednak kwestionowane przez wielu uczonych, podobnie jak kwestionowane jest rozróżnienie między pamięcią indywidualną/prywatną a zbiorową, kulturową, społeczną, narodową, publiczną i masową. Według Pierre'a Nory „pamięć jest niewidoczna dla wszystkich, z wyjątkiem grup, które łączy. (...) Historia, z drugiej strony, należy do wszystkich i do nikogo”³⁷⁹. Szkoła Letnia podejmuje próbę scalenia historii i pamięci o Holokauście i wypełniania luk między nową historiografią a zawartością podręczników publikowanych po reformie edukacyjnej z 2008 roku, które wybiórczo przedstawiają polskich Sprawiedliwych, bez kontekstu postaw Polaków wobec Żydów i pomijają wstydlivy temat indywidualnej kolaboracji.

Odpowiedzią na zalecenia Gross były nowe warsztaty wprowadzone do programu Szkoły Letniej: jeden skoncentrowany na biografii wykładowcy i jego doświadczeniach (*Holokaust jako osobistego doświadczenie współczesnego człowieka*, warsztat prowadzony przez psychologa i przewodniczącego Stowarzyszenia Jana Karskiego w Kielcach), a drugi poruszający problem nieobecności żydowskich sąsiadów w historii lokalnej (*AntySchematy2 jako sposób na dbanie o miejsca pamięci i nauczanie o Holokauście*, warsztat prowadzony przez lidera organizacji pozarządowej o nazwie Antyschematy2). W odpowiedzi na trzeci obszar udoskonalenia oferty Szkoły Letniej, zwany przez Gross *Rozwiązywanie konfliktów i wsparcie*, w programie Szkoły znalazła się dyskusja panelowa z ekspertami w dziedzinie nauczania o Holokauście. Uczestnicy mogą zwrócić się do ekspertów z jakimikolwiek pytaniami, mogą rozmawiać o lękach, trudnościach, problemach i dzielić się refleksjami.

Program nauczania szkolnego jako przeszkoda

Pytani o to, co uważają za szczególnie trudne w nauczaniu o Holokauście i skomplikowanej, polsko-żydowskiej historii, nauczyciele każdorazowo wskazywali na nowy krajowy program nauczania szkolnego jako istotną przeszkodę. Nowy program nauczania, wprowadzony w Polsce do szkół ponadpodstawowych w 2008 roku, pozostawia mniej czasu poświęcanego wszystkim przedmiotom szkolnym, zwłaszcza w szkole średniej (liceum). Ograniczenia czasowe czynią naprawdę trudnym dogłębne przestudiowanie wielu zagadnień zawartych w programie nauczania, a dotyczą także nauczania historii, literatury i wiedzy o społeczeństwie (jedynym przedmiotem szkolnym, któremu poświęcono taką samą ilość czasu, jak przed wprowadzeniem nowego programu nauczania, jest religia). Ponadto język polski i historia nie są zsynchronizowane zarówno na poziomie gimnazjum, jak i liceum. W konsekwencji uczniowie w gimnazjum czytają teksty literackie nawiązujące do Holokaustu, bez wcześniejszej wiedzy o jego kontekście historycznym, którego uczą się później w liceum. Nie zawsze możliwe do zrealizowania przez nauczyciela są dodatkowe zajęcia związane z Holokaustem. Wśród powodów takiego stanu rzeczy są ograniczenia finansowe, czasem opór rodziców lub uczniów czy brak zainteresowania uczniów. W związku z tym, nie wszyscy

³⁷⁹ P. Nora, *op.cit.*

uczestnicy Szkoły Letniej mogą zabierać uczniów do miejsc pamięci, muzeów, organizować spotkania ze świadkami czy oglądać wybrane filmy. Niektórzy nauczyciele narzekają, że ich uczniowie nie mają szans, aby spotkać izraelskich rówieśników, ponieważ ich szkoły nie są zainteresowane programami wymiany, choć są przekonani, że takie kontakty z pewnością przyczyniłyby się do zwalczania negatywnych postaw niektórych uczniów wobec Żydów. Kolejną przeszkodą w nauczaniu o Holokauście w atrakcyjny i nowoczesny sposób jest ograniczenie lub brak dostępu do Internetu w czasie lekcji.

Antysemityzm i postawy Polaków w czasie Holokaustu

Według Jean-Paula Sartre'a³⁸⁰ antysemityzm jest spowodowany własnymi lękami i niepewnością, a prawdziwi Żydzi stają się zbędni, gdyż kreuje ich antysemityzm. Polskie badania zespołu Ireneusza Krzemińskiego ujawniły, że poziom edukacji ma wpływ na antysemityzm tradycyjny, lecz nie wywiera wpływu na antysemityzm nowoczesny. Coraz mniej młodych ludzi przejawia antysemityzm i coraz częściej reaguje przeciwko temu zjawisku³⁸¹. Niemniej jednak, uczestnicy Szkoły Letniej opowiadają, że często napotykać na mur obojętności, a nawet otwartej agresji, gdy zaczynają mówić o „kwestii żydowskiej”. „Znowu o tych Żydach!” - słyszą od swoich uczniów. Nauczyciele wspominają ogólny brak zainteresowania uczniów historią świata i Polski. Jak ujął to jeden z nauczycieli, „II wojna światowa jest tak odległym i >>zastygłym<< tematem, jak polskie wojny ze Szwecją w XVII wieku”. Nauczyciele wskazują, iż negatywne nastawienie, obojętność lub niechęć do rozmowy o polsko-żydowskiej przeszłości jest częściowo konsekwencją zmian demograficznych i społecznych w społeczeństwie polskim. Kontinuum pokoleń zostało załamane i niewiele młodych ludzi żyje dziś w rodzinach wielopokoleniowych, gdzie historia współczesna i miniona współistnieją obok siebie.

Wydaje się, że nauczyciele przypisują niechęci wobec uczenia się o Holokauście i relacjom polsko – żydowskim takie przyczyny, jak brak kontaktu ze starszymi członkami rodzin lub brak zainteresowania historią w ogóle. W badaniu American Jewish Committee (AJC), przeprowadzonym w 1995 roku w Polsce, 77% młodych ludzi w przedziale wiekowym 20 – 24 lat (w porównaniu z 86% całej dorosłej populacji) uważało wiedzę o Holokauście za bardzo ważną dla Polaków³⁸². Jak wskazały późniejsze badania, głównym źródłem informacji o polskich Żydach i o Holokauście są dla polskiej młodzieży media, w mniejszym zaś stopniu szkoła i rodzina. W zleconym przez AJC badaniu z 1995 roku 54% młodych ludzi uznało, że Polacy zrobili wystarczająco dużo, by pomóc Żydom. Przeciwny pogląd wyrażało 18% młodych Polaków. 14% młodych ludzi i prawie dwukrotnie więcej dorosłych (26%) wierzyło, że Polacy zrobili tyle, ile tylko mogli w ówczesnych warunkach.

³⁸⁰ J.P. Sartre, *Rozważania o kwestii żydowskiej*, Łódź: Wydawnictwo Futura Press 1992.

³⁸¹ *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie raport z badań*, red. I. Krzemiński, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2010.

³⁸² Zob. W. Bergmann, *Anti-Semitic Attitudes in Europe: A Comparative Perspective*, „Journal of Social Issues”, vol. 64, nr 2/2008, s. 343-362.

W ogólnokrajowych badaniach reprezentatywnych Jolanty Ambrosewicz – Jacobs polscy uczniowie na pytanie: „Czy uważasz, że Polacy pomagali Żydom w czasie wojny?” najczęściej odpowiadali: „Tak - jak tylko mogli” (46% i 52% odpowiednio w latach 1998 i 2008) lub „Ciężko powiedzieć” (43% i 31% odpowiednio w latach 1998 i 2008). Zaledwie 9% uczniów ankietowanych w 1998 (29% z klas eksperymentalnych) i 11% ankietowanych w 2008 roku odpowiedziało: „Mogli zrobić więcej”, podczas gdy 2% uczniów w obu edycjach badań wybrało odpowiedź: „Nie pomagali wcale”³⁸³.

W ankietach przeprowadzonych podczas Szkoły Letniej, nauczyciele wskazywali w szerszym, wykraczającym poza szkołę, kontekście na negatywną rolę mediów, które, ich zdaniem, najczęściej pokazują Polskę jako kraj jednolity kulturalnie i etnicznie, sprawiając wrażenie, iż tak było od zawsze. Wielu studentom obraz Polski jako kraju wielu religii, wielokulturowego i wieloetnicznego wydaje się dziwny, a nawet zagrażający. To na pewno nie zachęca ich do studiowania przeszłości polsko-żydowskiej. Co więcej, obraz Polski jako państwa jednego narodu od zawsze i na zawsze, w połączeniu z patriotyzmem, rozumianym jako narodowy egoizm, otwiera drzwi dla idei nacjonalistycznych, a tym samym zniechęca młodych ludzi do stawiania czoła i radzenia sobie z trudnymi problemami, w tym różnymi postawami Polaków wobec Żydów i Holokaustu. Relacje polsko-żydowskie podczas Holokaustu pozostają tematem tabu albo są silnie dotknięte oddziaływaniem polityki historycznej, nową formą „cenzury” kreującej - za wszelką cenę - za granicą pozytywny obraz Polski i przywracającej zapomnianą historię, zakazaną w czasie komunizmu i wymazaną z programów szkolnych. Architektura Holokaustu jest jednym z takich tematów i jest przedstawiana zgodnie z aktualną światową historiografią, o ile nie porusza kwestii postaw Polaków w czasie Holokaustu³⁸⁴.

Uwagi końcowe

Trauma polskich Żydów, których los nie spotkał się ze współczuciem ze strony ich katolickich sąsiadów – Polaków, wciąż pozostaje w obszarze polskiej nie-pamięci. Ta sfera nie-pamięci jest wciąż szeroko rozpowszechniona w wielu krajach Europy – na Węgrzech, na Ukrainie, w krajach nadbałtyckich, by wymienić kilka przykładów. W historiografii zbrodni narodowego socjalizmu (terminologia używana w Niemczech) wymuszona sterylizacja 350 000 osób w Niemczech na podstawie uchwały

³⁸³ Zob. J. Ambrosewicz-Jacobs, *Holocaust Consciousness among Polish Youth after the 1989 Collapse of Communism*, [w:] *Jewish Presence in Absence: The Aftermath of the Holocaust in Poland, 1945–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Jerusalem: Yad Vashem 2014, s. 729–730. Omawiane w tej publikacji badanie, przeprowadzone po pierwszym badaniu w 1998 roku, było finansowane przez: International Task Force for Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research (ITF) (obecnie International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) i Fondation pour la Mémoire de la Shoah. Obydwa badania zrealizował CEM Market & Public Opinion Research Institute w Krakowie.

³⁸⁴ J. Ambrosewicz-Jacobs, R. Szuchta, *The intricacies of education about the Holocaust in Poland. Ten years after the Jedwabne debate, what can Polish school students learn about the Holocaust in history classes?*, „Intercultural Education”, vol 25, Issue 4 2014, s. 283–299.

z roku 1933, mającej na celu zapobieganie chorobom dziedzicznym czy też eutanazja około 200 000 ofiar (w tym około 5000 dzieci poniżej 3 lat) w ramach tak zwanej Akcji T4³⁸⁵, są dobrze znane historykom, lecz dużo słabiej ogółowi społeczeństwa³⁸⁶.

Program Szkoły Letniej wyraża nadzieję na łamanie sfery tabu i stawia sobie za cel tworzenie przestrzeni dla świadków moralnych pokolenia post-pamięci Holocaustu. Pamięć Holocaustu w Polsce pozostaje niespójna i od czasu do czasu naród głośno protestuje, gdy ktoś – czy to prezydent Obama, czy dyrektor FBI, James B. Comey – niefortunnie wypacza historię Polski. Istnieje wiele przyczyn głosów wielkiego sprzeciwu: brak szerokiego uznania w świecie polskich cierpień, głęboko ukryty wstyd spowodowany zachowaniem własnych sąsiadów, rodziny czy ostatecznie – w wielu byłych szetlach – zamieszkiwanie domów, które niegdyś należały do zamordowanych Żydów.

W Polsce wciąż panuje „transmisyjny” model edukacji. W tym dominującym modelu nauczyciele, traktowani jako przedstawiciele „władzy”, przekazują wiedzę, przekonania i wartości uznawane przez społeczeństwo bądź pewne grupy w społeczeństwie. Termin „alternatywny” stosuje się do nowych, innowacyjnych, progresywnych projektów edukacyjnych, ustanawianych głównie przez indywidualnych nauczycieli w ramach systemu tradycyjnego. Oferują oni nowe modele jako alternatywę dla części standardowego programu nauczania. Szkoła Letnia ma za zadanie wzmocnienie pozycji polskich edukatorów, zarówno nauczycieli/nauczycielek, jak i aktywistów/aktywistek organizacji NGO w celu wypełnienia luki między historią a pamięcią – precyzyjniej: między nową historiografią Holocaustu a zbiorową post-pamięcią zagłady europejskich Żydów.

Nauczyciele, pośrednicy transmisji, wspólnie z artystami, aktywistami społeczeństwa obywatelskiego i uczonymi wspierają pamięć kulturową i przekazują ją - w formie tekstów, uroczystości upamiętniających, budowli i innych manifestacji - przyszłym pokoleniom. Prace polskich artystów i edukatorów mogą wyrażać żalobę obecną ponad pół wieku po stracie polskich Żydów, żalobę wciąż nieobecną w większości społeczeństwa.

Nasuwa się więc kolejne pytanie: czy artyści i kreatywni, zaangażowani nauczyciele i studenci/uczniowie mogą wpłynąć na większość i wzbudzić w niej świadomość tej straty? Przywoływanie twarzy i nazwisk ofiar przeciwstawia się temu, co chcieli osiągnąć sprawcy: najpierw zdehumanizować, a następnie zlikwidować ludzi, ich twarze i pamięć o nich.

W powszechnym programie nauczania przed upadkiem komunizmu utrzymywało się zjawisko polonizacji żydowskich ofiar. Próba odzyskania pamięci zbiorowej w latach 1980–1989 doprowadziła do zmian w świadomości historycznej Polaków i zapoczątkowała zainteresowanie „zakazaną” historią, odrzucenie ideologii. Reforma została zainicjowana przez nauczycieli (ustawa przeciwko fałszowaniu historii w szkołach z 1980 roku). Pierwsze nowe programy nauczania zostały wprowadzone w 1981 roku, wskazując na obecność Armii Czerwonej na ziemiach Polski 17 września 1939 roku. Odkrywanie „białych plam” historii traktowane było jako forma opozycji wobec komunizmu.

³⁸⁵ Kryptonim akcji mordowania umyślowo chorych pacjentów odnosi się do adresu siedziby programu na ulicy Tiergartenstrasse 4 w Berlinie.

³⁸⁶ I. Loose, *Aktion T4*, <http://www.gedenkort-t4.eu/de/vergangenheit/aktion-t4> (dostęp: 2.05.2015).

O Holokauście uczeni są zarówno nauczyciele, jak i uczniowie na różnych poziomach edukacji. W roku 2004 Holokaust pojawił się po raz pierwszy jako temat na państwowym egzaminie maturalnym. Podziwiając liczne polskie organizacje pozarządowe za ich kreatywne dokonania, musimy także zachować w pamięci pojedynczych nauczycieli, edukatorów, aktywistów organizacji pozarządowych, którzy doprowadzają do zmian w postawach uczniów i podnoszą świadomość Holokaustu. Od czasu klasy hebrajskiej w VIII Liceum Ogólnokształcącym w Krakowie w połowie lat dziewięćdziesiątych, zainicjowanej przez nauczycielkę biologii, Janinę Górz, wielu nauczycieli w Polsce stworzyło własne programy i projekty. Robert Szuchta i Piotr Trojański, współautorzy pierwszego programu na temat nauczania o Holokauście w Polsce oraz pierwszego podręcznika o Holokauście, stali się liderami w tej dziedzinie i znanymi w skali międzynarodowej ekspertami pedagogiki Holokaustu.

Polscy nauczyciele często pracują samotnie, motywowani prywatnym przekonaniem, że należy uczyć młode pokolenie na temat Holokaustu, ponieważ uczniowie muszą wiedzieć, co stało się ze społecznością żydowską na polskich ziemiach. Niektórym z nich brakuje wsparcia instytucjonalnego lub są nawet zniechęceni przez dyrekcje szkół przed wzięciem udziału w szkoleniu zawodowym. Możemy jednak mieć nadzieję, że polscy nauczyciele wprowadzą nową historiografię Holokaustu do szkół, w tym również do gimnazjum, pomimo ram programu nauczania, jako że nauczyciele gimnazjalni stanowią 50% uczestników Szkoły Letniej.

Julian Tuwim miał sen, „aby po wieczne czasy świeża i żywa pozostała pamięć przyszłych pokoleń o zmasakrowanym narodzie, i na znak, że zawsze żywy i świeży jest nasz ból po nim”³⁸⁷. Ten sen należy obecnie do sfery post-pamięci, a szkolenia nauczycieli są przykładem edukacyjnych praktyk upamiętniających, których intencją jest utrzymanie pamięci o Holokauście żywą poprzez nauczanie polskich, ukraińskich i rosyjskich uczniów przez absolwentów Szkoły Letniej i przy odrobinie szczęścia zastosowania nowych inicjatyw w lokalnych społecznościach oraz tworzenia nowych miejsc upamiętnienia, jak rozumiał to Pierre Nora. Świadkowie przekazują edukatorom swoje prywatne wspomnienia strachu, ukrywania się, dyskryminacji, obcowania ze śmiercią i obozów koncentracyjnych czy pracy w Sonderkommando w Auschwitz. Pozostałe fakty historyczne muszą być zrekonstruowane w oparciu o wykłady, warsztaty, obserwacje wystaw fotografii, prace z autentycznymi dokumentami i wizyty w miejscach pamięci: Muzeum Auschwitz-Birkenau, Fabryce Schindlera i Centrum Żydowskim w Oświęcimiu.

Być może wcześniej nie przeznaczono wystarczająco dużo przestrzeni dla koncepcji świadka moralnego; celem szczegółowego opisu i ewaluacji Szkoły Letniej, która przez dziesięć lat budowała pamięć zbiorową i kształtowała postawy moralne wobec przeszłości i teraźniejszości, było zademonstrowanie studium przypadku. Przedstawiona analiza Szkoły Letniej pokazała, jak w obszarze post-pamięci Holokaustu ci, którzy kształcą się, badają dokumenty, słuchają ocalałych i uczą innych, mogą stać się nosicielami pamięci i świadkami moralnymi. Jeśli zechcą poznawać

³⁸⁷ J. Tuwim, *My Żydzi polscy/We, Polish Jews*, red. Ch. Shmeruk, Jerusalem 1984 s. 19.

prawdę o przeszłości i czują się zobligowani do pamiętania o cierpieniach zamordowanego na polskich ziemiach narodu żydowskiego, to staną się świadkami w sensie symbolicznym, z moralnym obowiązkiem przekazywania wiedzy o ludobójstwie Żydów swoim uczniom, tworzenia atmosfery empatii, dostarczania przeżyć emocjonalnych, kształtowania narzędzi do analizy faktów historycznych i budowania kompetencji do uczenia się nie tylko „o Holokaucie”, lecz także „z Holokaustu”.

Bibliografia:

AMBROSEWICZ-JACOBS J., *Młodość wobec Żydów i Holokaustu. Z komentarzami prof. dra hab. Antoniego Sulka, dr hab. Michała Bilewicza i Roberta Szuchty*, „Nigdy Więcej”, nr 21/2014.

AMBROSEWICZ-JACOBS J., *Antisemitismus und Einstellungen zum Holocaust. Empirische Untersuchungen in Polen*, [w:] *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 23, Zentrum für Antisemitismusforschung, Berlin: Metropol Verlag 2014.

AMBROSEWICZ-JACOBS J., SZUCHTA R., *The intricacies of education about the Holocaust in Poland. Ten years after the Jedwabne debate, what can Polish school students learn about the Holocaust in history classes?*, „Intercultural Education”, vol. 25, Issue 4/2014.

AMBROSEWICZ-JACOBS J., *Holocaust Consciousness among Polish Youth after the 1989 Collapse of Communism*, [w:] *Jewish Presence in Absence: The Aftermath of the Holocaust in Poland, 1945–2010*, red. Tych F., Adamczyk-Garbowska M., Jerusalem: Yad Vashem 2014.

BERGMANN W., *Anti-Semitic Attitudes in Europe: A Comparative Perspective*, „Journal of Social Issues”, vol. 64, nr 2/2008.

FLESHLER D., *Does Education Fuel Anti-Semitism?*, „Forward” February 17, 2012 <http://forward.com/opinion/world/151531/does-education-fuel-anti-semitism/>.

GREENSPAN H., HOROWITZ S. R., KOVÁCS É., LANG B., LAUB D., WALTZER K. & WIEVIORKA A., *Engaging Survivors: Assessing ‘Testimony’ and ‘Trauma’ as Foundational Concepts*, „Dapim: Studies on the Holocaust”, vol. 28, Issue 3/2014.

HALBWACHS M., *Spoleczne ramy pamięci*, Warszawa: PWN 1969.

HIRSCH M., *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Cambridge: Harvard University Press 1997.

KRZEMIŃSKI I. (red.), *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie raport z badań*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2010.

LACAPRA D., *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, NY: Cornell University Press 1994.

LACAPRA D., *History and Memory after Auschwitz*, Ithaca and London: Cornell University Press 1998.

LACAPRA D., *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore, London: John Hopkins University Press 2001.

LOOSE I., *Aktion T4*; <http://www.gedenkort-t4.eu/de/vergangenheit/aktion-t4>.

Nora P., *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, „Representations”, 26/1989.

RICOEUR P., *Pamięć, historia, zapomnienie*, Kraków: Universitas 2006.

SARTRE J.P., *Rozważania o kwestii żydowskiej*, Łódź: Wydawnictwo Futura Press 1992.

VIDAL-NAQUET P., *Assassins of Memory: Essays on the Denial of the Holocaust*, NY: Columbia University Press 1992.

WIEVIORKA A., *The Era of the Witness*, Ithaca: Cornell University Press 2006.